

POLGÁR SZABOLCS

**Kelet-Európa nomád népei a *Régmúlt Idők Elbeszélésében* I.
Szkíták, bulgárok, ugorok, avarok, kazárok**

The Russian Primary Chronicle on the nomadic peoples of the Eastern European steppe I. Scythians, Danubian Bulgars, Ughors, Avars, Khazars. In the chronicle there are many passages on the neighbours of the eastern Slavic tribes and the Rus. In this study I focus on the first ('cosmographical') part of the chronicle. The aim of my analysis is to select the reports by peoples, sources and evaluations of the chroniclers. In this part of the chronicle are mentioned many peoples, and all of the nomads are known from Byzantine sources. The chroniclers usually add to the reports of Byzantine origin own material from folk tradition or literature and parallels from the Bible. The reports and stories on the nomads play different roles in the chronicle, they transmit historical lessons for the readers. As for the peoples, the Scythians are the autochthonous people of the steppe, the Danubian Bulgars are partners of the Slavs, the Ugrians (Hungarians) are the wandering nomads who conquer a new homeland. The Avars symbolize the unlimited power and cruelty over the Slavs (Dulebians). The Avars were punished by God, they died out. The Khazars ruled over the Slavs (Polianians) but they lost their power. The chroniclers symbolize through the Khazars the emergence of the Kievan Rus.

Keywords: Russian Primary Chronicle, nomads of the Eastern European steppe, Scythians, Bulgars, Ugrians (Proto-Hungarians), Avars, Khazars

Általánosságban is elmondható, hogy a középkori orosz irodalom a kelet-európai steppe nomádjai történetének valóságos tárháza, ez alól nem kivétel a *Régmúlt Idők Elbeszélése* (a továbbiakban: PVL) sem, amelyben számos híradást találunk a keleti szlávokkal szomszédos nomád népekről.¹ A Ruszban a történelemről szóló műveknek több típusa volt: évkönyv, krónika, kronográf és kronografikus gyűjtemény. Utóbbiak a világtörténet bemutatására szolgáltak és alapvetően bizánci forrásokra támaszkodva és a bizánci történetírást követve honosodtak meg. Jellemzőjük az elbeszélés, történetek közlése, amelyek fő célja a morális célú tanítás, a történelem példáján. A bizánci történeti munkák közül a Ruszban a 11. században már ismert volt Geörgiosz Monakhosz, Ioannész Malalasz, Niképhorosz pátriárka világtörténete, közülük Geörgiosz Monakhosz világhronikájának óorosz fordítása

---

¹ A PVL kéziratára, keletkezésére, szöveg hagyományára stb. vonatkozó ismeretekre lásd pl. Ferincz 2015, 229–231; Font 2014, 30–31; Font 2015, 249–273; Iglói 1986, 45–48; Iglói 1988, 58–61.

is elkészült.² Az évkönyvek ezzel szemben a hazai, „nemzeti” történelem bemutatására és az utókor számára történő megörökítésére szolgáltak, a helyi, egy-egy fejedelmi központ eseményei, valamint a Ruszban történt egyéb események feljegyzésével.³ A PVL (1113/1116) különleges helyet foglal el a Rusz történetírásában, azzal is például, hogy nemcsak a Rusz, hanem szomszédainak a régmúltjáról is viszonylag sokat tud. Közülük most a steppe népei állnak figyelmünk középpontjában.

A PVL a kelet-európai steppe népei közül a következőket említi: szarmaták, szkíták, kazárok, bulgárok, fehér ugorok, avarok, besenyők, fekete ugorok, fekete bulgárok, volgai bulgárok, torkok, polovecek, fekete süvegeselek, berendik. Ezenkívül Szkítia mint ország- vagy területnév is előfordul. Ebben az elemzésben közülük a szkítákra, Szkítiára, bulgárokra, ugorokra, avarokra és kazárookra vonatkozó részeket vizsgálom elsősorban, arra összpontosítva, hogy honnan származtak a szerző forrásai, mit tudott a korszakról, hogyan viszonyult a nomádokhoz.

A felsorolt steppei népeket három csoportba oszthatjuk: az elsőbe a szarmaták, szkíták, bulgárok, fehér és fekete ugorok tartoznak, a másodikba az avarok és a kazárok, besenyők, fekete bolgárok, a harmadikba a többi népnév. Az első csoport népeit csak írott forrásból ismerte a szerző, az avarok, kazárok, besenyők esetében voltak írott források és volt vagy lehetett „saját”, keleti szláv vagy rusz (skandináv) szóbeli hagyomány is, a többiekről (polovecek, torkok, volgai bulgárok stb.) saját tapasztalatokon alapuló emlékek adták az elbeszélés alapját.

Az évkönyv földrajzi bevezetésében a szkíták és szarmaták a népek felsorolásában szerepelnek, a Jáfet leszármazottainak tulajdonított népek sorában, a Kaukázus, Kisázsia és Délkelet-Európa népeivel együtt.⁴ Szkítia mint országnév szintén itt szerepel először. A jáfetita népek listája átvétel a 10. századi bizánci szerző, Geórgiosz Monakhosz görög nyelvű krónikájának óorosz fordításából.⁵ Más szerepe nincs is ezeknek a népneveknek, a szarmatákkal többször már nem találkozunk. Szkítia és a szkíták azonban ismételt előfordulnak: először a fentebb említett felsorolásban: Szkítia. Másodsor a kazárok első említésénél, azonosítva őket egymással.⁶ Harmadszor és negyedszer pedig ismét terület nevéként, de ezúttal jelzővel: Nagy-Szkítia.⁷ A *szkíta*, *Szkítia* neveknek konkrét szerepe van az elbeszélésben: az évkönyv szerzője velük kapcsolja össze a régmúltat, Kelet-Európának a szlávok megjelenése előtti történetét a későbbi idősakkal, amelyben már a szlávok is szereplők. Az évkönyvről szóló elemzések fontos megállapítása, hogy a szerző (szerzők) a Rusz történetét „világtörténeti” keretbe helyezték bele. Ennek érzékeltetésére a fentebb említett jáfetita népek listájába beletették a szlávokat is, ezzel aktualizálva az eredeti forrást.⁸ Ha megnézzük a szkítákkal kapcsolatos passzusokat, hasonlót láthatunk: az első esetben még nem feltűnő Szkítia említése, de ennek az első említésnek is van jelentősége: bizánci forrásból származik és ezzel a szerző azt akarja közvetíteni, hogy az elnevezés nem

² Pl. Lihačev 1947, 167; Iglói 1986, 27; Iglói 1988, 30–31; Vodolazkin 2000, 26–27.

³ Pl. Vodolazkin 2000, 20, 22.

⁴ PVL 1950, I, 9–10; PVL 2015, 16: „...Meóitisz (Meoti), Dervisz (Derevi), szarmaták (Sarmati), Taurisz lakói (Tavriani), Szkítia (Skufija), Thrákia...”

⁵ Istrin 1920, 59; Matveenko – Ščegoleva 2006, 156.

⁶ PVL 1950 I, 14; PVL 2015, 23.

⁷ PVL 1950, I, 14, 24; PVL 2015, 25, 39.

⁸ Pl. Ferincz 2015, 231; Lihačev 1987, 117.

kitalált, vagy bizonytalan eredetű, szóbeli hagyományt képvisel, hanem „görög” (bizánci) tudós által leírt tény, tehát hitelesnek kell tekinteni. A PVL korai időszakra vonatkozó részeinél és a steppére vonatkozó híradásoknál többször is megfigyelhető, hogy a szerző az adott népvét először bizánci forrásból kiemelve helyezi bele az elbeszélésbe, majd ezt követően hozzáteszi a saját, szóbeli (vagy irodalmi) hagyományból ismert elbeszéléseket, de nem mindig közvetlenül utána, esetenként különböző későbbi eseményekhez társítva. Visszatérve a szkítákkal kapcsolatos részekhez, a második esetben népnév szerepel (szkíták), és itt a kazárok első említésével találkozunk. A részlet szintén a Geórgiosz Monakhosz-féle krónika fordításából származik, szó szerinti átvétel.⁹ Ezt a részletet párhuzamba állíthatjuk a fentebb említett jáfetita népekről szóló passzus szlávokkal történő aktualizálásával: a kazárok említésével ugyanúgy aktualizálja a kelet-európai steppére vonatkozó ismereteket, és lényegében ezzel elkezdí a steppe történetének elbeszélését is (a kazárokat, bár hatalmukat rég elveszítették, a szerző nem tartotta még teljesen kihalt népnek, nem is említi ezt). Ezt követően ismét a Szkítia elnevezéssel találkozunk, de jelzővel: Nagy-Szkítia. Alekszej Sahmatov PVL-elemzése óta a kutatás az 1073-ban készült *Szvjatoszláv gyűjteményét* (Izbornyik Szvjatoszláva) tartja az elnevezés közvetlen forrásának.¹⁰ Ebben a gyűjteményben helyet kapott Szent Epiphanosz constantiai (szalamiszi) püspök és ciprusi érsek (kb. 315–403) *A tizenkét drágakőről* című értekezése, amelyben a Nagy-Szkítia elnevezés található.¹¹ A név szerepe pedig hasonló az előbbi szöveghelyhez: itt is aktualizálásra szolgál, de részben a szlávokhoz köthetően. Mindkét Nagy-Szkítia-említés az ulicsokkal és a tivercekkel van összekapcsolva.¹² Róluk pedig azt mondja a szerző, hogy a szlávok közé

⁹ Istrin 1920, 36, 318.

¹⁰ Šahmatov 1940, 80; PVL 1950, II, 227; PVL 2012, 233; Danilevsky 2007, 48. Szvjatoszláv Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem (1073–1076) számára készült (részletesebben a műről: Makai 2008, 43–51.)

¹¹ Az említett passzus a gótokat és a dákokat (tévesen dánokat) név szerint is megemlíti, mint a terület lakóit (Šahmatov 1940, 80; a PVL Šahmatov által rekonstruált szövege: Šahmatov 2003, 590). A görög nyelvű eredeti gyűjtemény valamikor a 9. század végén – 10. század elején készülhetett, és a 910-es években juthatott el Bulgáriába, ahol Szimeon cár lefordította óbolgár nyelvre. Innen került később a Ruszba, egyes vélemények szerint még a 10. század utolsó harmadában (esetleg Szvjatoszláv Igorjevics kijevi fejedelem bulgáriai jelenléte nyomán, vagy később, a bizánci hódítás elől a Ruszba emigráló bolgárokkal, de biztosan nem tudjuk kideríteni (Bibikov 1996, 297–299, 317–318; a görög nyelvű előkép szöveghagyományának alapos feldolgozása: Bibikov 1996). Szt. Epiphanosztól találunk még két idézetet a PVL végén is (PVL 2015, 213, 219, utóbbi a *Panarion* című művéből).

¹² Az első esetben a szláv nyelvű törzsek földrajzi elhelyezkedésénél, második esetben pedig Oleg kijevi fejedelem szövetségeseinek sorában szerepelnek. Utóbbi esemény az évkönyv által 907-re keltezett Konstantinápoly elleni hadjárat volt. A tivercek (tyivercek) területe volt legdélebbre a kelet-európai szláv nyelvű törzsek közül, és feltehetően szorosabb kapcsolatban voltak a steppével, mint a többiek. A *tiverc* népnév egyik lehetséges etimológiája a *turk* (*türk*) elnevezés, ami további kérdéseket vet fel (Haburgaev, 1979, 155, 170–171; a PVL 2012-ben kiadott szövegéhez írt kommentárokból A. V. Dibo szóbeli közlése alapján egy dunai bulgár **tivarck* alak; PVL 2012, 266). Ennek óorosz formája a második palatalizációt mutató *tiverc(i)*. A PVL -ыц-и, végződésű népvénei többnyire nem szláv eredetűek (ez nem azonos kategória a helynevek, területek nevéből képzett elnevezésekkel; Haburgaev 1979, 170; további etimológiák: Menges 1979, 146–150). A népnév, amely talán dunai bolgár közvetítéssel lett ismert Kijevben, egyáltalán nem biztos, hogy az önelnevezésük volt. Ha ez így van, akkor kérdés, hogy eredetileg kikre vonatkozott és hogyan került át a tivercekre. Vagy esetleg a tivercek eredetileg nem szláv nyelvűek voltak, csak később váltottak nyelvet, de eredeti nevüket

tartoztak. Tehát a szlávokat ismételtelen behelyezi egy olyan kontextusba, amelyben Nagy-Szkitia Kelet-Európát jelenti, a steppe nomádjaival és az erdővidék törzseivel együtt. Ezzel egyúttal a Szkitia elnevezést kiterjeszti a steppén túl Kelet-Európa többi részére is, lényegében a hérodotoszi értelemben, bizonyítva, hogy ez a felfogás a középkorban is elfogadható volt.

Ezt követően már olyan népek szerepelnek, amelyekkel a szlávok a 6. századtól kezdődően kapcsolatba kerültek vagy kerülhettek. A szlávokat először a népek listájában Illíria és Likhnidosz (Ohrid környéke, Észak-Makedónia) közé helyezte be, ami azt sugallja, hogy valamiképpen a Balkán-félszigeten jelentek meg először.¹³ Amikor pedig a szlávok történetét kezdi tárgyalni, akkor a Dunához teszi a lakóhelyüket, közelebről a Kárpát-medencébe és Bulgáriába.¹⁴ Ez utóbbi helyszín nem véletlen, szintén valamelyik bizánci forrás szolgált alapjául, de úgy tűnik, hogy a PVL szerzője ezt nem közvetlenül a bizánci szerzőtől, hanem valamilyen későbbi kompilációból merítette. Sahmatov ezt a híradást egy bolgár elbeszélésre vezette vissza, amely a szláv nyelvű írásbeliségről szólt, és az *Elbeszélés a latinokról* című munkából merített.¹⁵

A Duna-vidéki események elbeszélése kétszer kezdődik. Először a jáfetita népek felsorolása után, mint fentebb szó volt róla. Ekkor a szlávok szétvándorlásával folytatja, valamint a volohok támadásával: „Amikor a volohok rátámadtak a Duna menti szlávokra, letelepedtek közöttük, és sanyargatták őket, akkor ezek a szlávok a Visztulához vándoroltak, és a Ijah (Ijachove) nevet kapták.”¹⁶ Majd ezután hosszan folytatja a szláv nyelvű törzsek felsorolását, ekkor már Kelet-Európában, majd elmeséli András apostol utazását a Dnyeperen, a vízi útvonalakat, majd a Ruszban élő többi népet sorolja fel, akik adót fizetnek a ruszoknak. Ezt követően tér vissza a Dunához, és kezd bele újra a szlávok történetének elbeszélésébe, ezúttal már a steppe népeivel való kapcsolatokra fordítva a figyelmet. Az

megőrizték. A 9. században jó eséllyel kapcsolatban álltak az etelközi magyarokkal, valamint még talán a honfoglalás után is egy ideig megmaradt a függésük. A *tiverc* etnonimát a *Bajor Geográfus* (9. század) leírásában szereplő népeveivel is összekapcsolták (*Aturezani*: pl. PVL 2012, 232; *Attorozi*: pl. Marquart 1903, 189–190; Nazarenko 1993, 29–30; a két népnév földrajzi lokalizálásáról és a történeti háttérrel: pl. Szántó 2017, 160–164, 173–174.)

¹³ PVL 1950, I, 10; II, 209; PVL 2012, 195; PVL 2015, 16.

¹⁴ PVL 1950, I, 11; PVL 2015, 19. Ezt megismétli: PVL 1950, I, PVL 2015, 23.

¹⁵ Šahmatov 1940, 90; Šahmatov 2003, 583. Más vélemény szerint a latinokról szóló elbeszélés úgynevezett B redakciója közvetlen forrása volt az óorosz krónikának (Nikolov 2003, 108; 113–114.; Balogh 2015, 287). A 18–19. századig nem volt különösebb jelentősége a szláv őshaza kérdésének, a történeti nyelvészet kibontakozásával azonban a kérdés új összefüggésbe került. Az ősszláv nyelv kialakulásának és legkorábbi elterjedésének helyszínét legtöbbször nem a Dunához helyezték, ezenkívül az ősszláv nyelvet beszélőket azonosították az ősszláv (*szlavin*, *szloven*) néppel, így a PVL ezen adata ellentmondásba került az újabb eredményekkel (a kérdésről részletesebben lásd Petruhin 2000, 38–42; Font 2020). Az ezredfordulón Florin Curta könyve hozott új szemléletet a kutatásba, szétválasztva a szlavinok történetét a nyelvi őshazától (Curta 2001). A szlavinok első hiteles említései Kaiszareiai Prokopiosz munkáiban találhatók, az 520–530-as évekből, és ott valóban az Al-Duna környékén tűnnek fel. Kérdés, hogy a PVL szerzői ismerték-e Prokopiosz munkáit, vagy itt más forrásra kell gondolnunk (a későbbi időkben ezen a területen gyakran említettek szlavinokat a bizánci szerzők). Mai tudásunkkal visszanezve a múltba, megállapíthatjuk, hogy az óorosz évkönyvírók nem tévedtek, amikor a szláv (szlavin) történelem (etnosztörténeti értelemben) kezdetét a Dunához tették.

¹⁶ PVL 1950, I, 11; PVL 2015, 19–20.

előbb említett volohokat a kutatás többnyire a 9. századi Kárpát-medence egy részét elfoglaló frankokkal azonosította.¹⁷

A PVL következő részében (még évszámok nélkül) a kelet-európai steppe proto-bulgároktól a honfoglaló magyarokig terjedő időszakának rövid összegzését olvashatjuk. A helyszín pedig a Duna környéke, a Kárpát-medence, valamint a kelet-európai steppe. Az első említett steppei nép a bulgár. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy itt az onogundur-bulgárok balkáni honfoglalásáról (681) van szó.¹⁸ A bulgárok után a fehér ugorok következnek: „Ezután jöttek a fehér ugorok (ugri bélii), és örökölték [*naslědiša*] a szlávok földjét. Ezek az ugorok ugyanis Hérakleiosz (Iraklii) császár idején tűntek fel, és haddal támadtak Hozdroj perzsa császárra.”¹⁹ A népvét régóta a magyarokkal hozzák kapcsolatba: ezt indokolja az elnevezés mellett a földrajzi környezet is: a Duna-vidék, a balkáni és kárpát-medencei szlávok történetében kapnak helyet. A fehér ugor népnévvel kapcsolatban több vélemény is napvilágot látott és ezek részben a 7. századra helyezik időben.²⁰ A fehér ugorokról szóló tudósítás egyrészt azt mondja, hogy elfoglalták a (dunai vagy kárpát-medencei) szlávok földjét, másrészt a múltjukról azt írja a szerző, hogy Hérakleiosz bizánci császár (610–641) és II. Khoszrau perzsa sah (591–628) háborújában az előbbi oldalán vettek részt. A két mondat két különböző forrásból származik. A forrásrészlet kutatásában az utóbbi években Balogh László tanulmányai hoztak előrelépést. A szerző meggyőző elemzéssel bizonyította, hogy a bizánci–perzsa háborúban részt vevő ugorok valójában a nyugati türkök (és kazár szövetségeseik) voltak, amelyről több forrás is hírt adott. A PVL írója által használt Geórgiosz Monakhosz-fordítás eredeti görög szövegében türkök szerepelnek, és a szláv (óorosz) fordítók ezt a népvét az *ugorral* adták vissza, mivel akkor a 10–11. században a *türk* etnonímát a bizánciak a kárpát-medencei magyarokra használták.²¹

Ezután következik ennek a „Duna–Kárpát” blokknak a központi része, amelyben az avarok „rövid története” olvasható: „Ugyanekkor voltak az avarok (obri) is, akik haddal vonultak Hérakleiosz császár ellen, és kevésen múltott, hogy el nem fogták. Ezek az avarok hadakoztak a szlávokkal is, és agyongyötörték a dulebeket (dulěby), akik szlávok voltak, és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal: ha egy avar férfiúnak valahová el kellett utaznia, nem engedte, hogy lovat, vagy ökröt fogjanak be, hanem megparancsolta, hogy 3 vagy 4,

¹⁷ Petruhin 2000, 51.

¹⁸ PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 23: „Amikor a szláv nép, mint már mondtuk, a Duna mentén élt, eljöttek hozzájuk a szkítáktól (ot skuf), vagyis a kazároktól (kozar) a bolgároknak nevezettek, és megtelepedvén a Duna mentén a szlávok társtelepesei [*naselnicij*] lettek.” Az esemény, amely a Bizánci Birodalom északi határvidékét érintette, több forrásból ismert: Hitvalló Theophanes (9. század), Niképhorosz pátriárka (9. század), Bíborbanszületett Konstantin (950 körül), valamint a 10. századi „József-levél” is beszámol róla. Theophanesz: Čičurov 1980, 36–38 (text), 60–62 (ford.); Niképhorosz: uo. 153–154 (text), 161–162 (ford.); Bíborbanszületett Konstantin, De thematibus (Pertusi 1952, 85); „József-levél”: Spitzer – Komoróczy 2003, 96.

¹⁹ PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 24.

²⁰ Fehér ugor – magyar azonosság: Györffy 1959, 76, 242. jz.; Bartha 1968, 82–83; László 1978, 138–140; fehér ugor – onogundur-bulgár azonosság: Moravcsik 1930, 34; Klima 1993, 120–121; Tóth 1997, 88; Tóth 2010, 481 (fehér és fekete ugor: földrajzi megkülönböztetés); fehér ugor – kazár azonosság: Darkó 1910, 25. A különböző azonosítási kísérletekről részletesebben: Balogh 2015, 281–282.

²¹ Balogh 2004; Balogh 2005; Balogh 2015. A türk–ugor fordításra korábban is felhívták a figyelmet, de részleteiben nem rekonstruálták a PVL vonatkozó részét: pl. Moravcsik 1930, 34, 2. jz.; Senga 1974, 52–53; vö. Balogh 2015, 284.

esetleg 5 duleb asszonyt fogjanak a kocsi elé, és azokkal vitette el magát, és így kínozták a dulebeket. Az avarok ugyanis nagy termetűek és büszke észjárásúak voltak; és az Isten kipusztította őket, mind meghaltak, nem maradt egyetlen avar sem. És mindmáig él Ruszban ez a mondás: »Kipusztultak, mint az avarok«; hiszen sem nemzetségük, sem utóduk nem maradt.”²² Az első mondat átvétel Geórgiosz Monakhosztól, amelynek végső forrása Niképhorosz pátriárka *Breviárium*a, és a 623. év egyik epizódját örökítette meg.²³ Itt láthatunk példát arra, hogy az évkönyvíró a híradás elejére egy bizánci eredetű forrást helyez el, majd ezt követően egy kerek történetet ad elő. Ahogyan a szlávokat és a bulgárokat a Dunával kapcsolta össze, az avarok és az előttük említett fehér ugorok között az összekötő kapocs Hérakleiosz császár személye, csak míg a fehér ugorok az ő oldalán mentek hadba, az avarok ellene. Ez az ellentét továbbra is megmarad: a bulgárokról és a fehér ugorokról nem nyilatkozik negatívan, ezzel szemben az avarok a szlávokkal rosszat tettek. Az avarok hadakoztak ellenük (*voevahu*), majd konkrétan a dulebeket hozza fel, akiket „agyongyötörték” (*primučiša*), az asszonyaikkal „erőszakoskodtak” (*nasil’je tvorjahu*), parancsoltak nekik és „kínozták” őket (*mučahu*). Az avarok termetéről és büszkeségéről szóló mondat tovább fokozza a jellemzésüket, majd ezután következik a fordulat. Isten azonban megbüntette őket, és mindannyian kipusztultak. A „sem nemzetségük, sem utóduk nem maradt” kifejezéssel érzékelteti a legnagyobb „isteni” büntetést, ami egy népet érhet.

A forrásrészlettel kapcsolatban különböző interpretációk láttak napvilágot, az elbeszélés történeti hitelességével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. A kutatás egyik vonulata a duleb-történetet nyugati szláv környezetből származtatja, és nyugati dulebek szóbeli hagyományának tekinti.²⁴ Ezt támasztja alá, hogy a dulebek egyik csoportja a mai Morvaországban és a Mura-vidéken lakott, továbbá a Fredegar-krónika híradása az avar–szláv viszonyról, a PVL egyes híradásainak nyugati szláv eredete, a PVL-ben említett *obri* szó nyugati szláv területen való előfordulása, bizánci források az avarok kipusztulásáról.²⁵ Az óorosz forrás *obri* ’avarok’ szava a mai nyugati szláv nyelvekben (és a szlovénban) ’óriás’ jelentésű. Az azonban nem biztos, hogy valóban az ’avar’ népnévből származik.²⁶ A kutatás másik vonulata a keleti dulebekkel hozta kapcsolatba a történetet (a PVL a Nyugati-Bug

²² PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 24.

²³ Szádeczky-Kardoss 1998, 165 (Niképhorosz), 167 (Geórgiosz Monakhosz); Balogh 2005, 36; Balogh 2015, 287–288.

²⁴ Zástěrová 1964, 231–239; Avenarius 1974, 193–217; Kunstmann 1984, 44–61; Váczy 1974, 1046–1048; Balogh 2005, 37; Balogh 2015, 288.

²⁵ Avenarius 1974, 194. Lehetséges, hogy a duleb-hagyomány nem közvetlenül, hanem dunai bolgár közvetítéssel jutott a Ruszba (pl. Váczy 1974). Megfogalmazódott olyan vélemény is, amely szerint a történet eredete a keleti (volhíniai) dulebekhez vezethető vissza, de Pannóniában formálódott ki. Az avarok 602 körül visszaszerezték az 560-as években elvesztett kelet-európai hegemoniájukat, legalábbis a Dnyeperig kiterjedően. Ekkor véglegesen legyőzték az anta törzsszövetséget, amelyet a kortárs szerzők a szlávok közé soroltak. Ennek a hadjáratnak a következményeként számolhatunk szláv nyelvű lakosság áttelepítésével Pannóniába, akik az avar fennhatóság emlékéért a kaganátus megszűnése után is megőrizték (Szőke 1994, 162–165; Szőke 2002, 69–70).

²⁶ Pl. Ivanov – Toporov 2000, 433–434; cs. *obr*, szlk. *obor*, le. *olbrzym* (<*obrym*), f-szorb *hobr*, szl. *óbar*. Részletesebben: Kibin 2017, 145–149. A Fredegar-krónika az avar birodalom nyugati részén lakó szlávokról meséli el, hogyan uralkodtak felettük az avarok, akik ellen aztán a 620-as években alattvalóik fellázadtak (Szádeczky-Kardoss 1998, 173–174; a Samo vezette felkelésről és önálló szláv fejedelemségről: pl. Avenarius 1984).

vidékére helyezi őket).²⁷ Kérdéses azonban, hogy az avar uralom ilyen mély nyomokat hagyott volna bennük, mivel ők az avar birodalom periferiáján voltak, írott forrás a PVL-en kívül nem szól az avarokkal való kapcsolatukról. A Kárpátoktól északkeletre szórványosan előfordul avarokhoz köthető régészeti leletanyag, de a tényleges avar jelenlét ebben a régióban még nem tisztázott.²⁸

Más megközelítés szerint a történet a mitikus régmúlt visszatükröződése. Az avarok óriás termete más magyarázat szerint a régi orosz hősénekekkel, a bilinákkal állítható párhuzamba, azon belül is Szvjatogor óriással, akinek történetében a sors megváltoztathatatlansága, az idő visszafordíthatatlansága tükröződik: a legnagyobb hősök élete is véget ér egyszer. A történelem hajnalán feltűnt egykori mitikus hősök megtalálhatók a kelet-európai és eurázsiai népek folklórjában, de a középkori irodalomban is.²⁹ Vlagyimir Petruhin szerint a duleb asszonyok kocsi elé fogása, igába hajtása szintén a szóbeli emlékezettel rokonítható. Az óoroszl 'iga' negatív jelentésű volt, a 'járom', 'elnyomás', 'kényszer' jelentésekkel rokonítható, és mindez egy ősi keleti szláv földműves-eposz töredéke lehet.³⁰ A folklórisztikus jelleget erősíti a szöveg népi verselésre emlékeztető ritmusa is.³¹

Szintén irodalmi emlékeknek tekintik ezt a részletet azok a kutatók is, akik bibliai vagy bizánci irodalmi toposzokat feltételeznek a történettel kapcsolatban. Az elnyomás, nép kiirtása a Bibliából (Mózes II, 2, 21; Józsué 11, 21–22; Sámuel 8, 11) és a bizánci irodalomból is ismert (kocsi vontatása emberek által, Menandrosz Protektor, Theophülaktosz Szimokattész), ez pedig Kijevbe is eljuthatott.³² Ugyanakkor volt olyan vélemény is, amely szó szerint értelmezte az epizódot és az előzőkhöz képest egészen más történeti kontextusba helyezte.³³

²⁷ Sz. Lihacsov: PVL 1950, II, 222, 225; Szádeczky-Kardoss 1998, 215 (szerinte az avarok „eltűnése” a Kuvrat-féle onogundur-bulgár terjeszkedés következtében történt, és a dulebek számára az avarok valóban végleg „eltűntek” arról a területről); Vojtovyč 2011, 10–12 (az avarokat a népi emlékezet őrizte meg); Žih 2015. A PVL a dulebeket múlt időben említi, és azt írja, hogy helyükön *most* a volin-jának élnek (PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 25).

²⁸ Wołoszyn et al. 2016, 697–702.

²⁹ Petruhin 2000, 53; Belova – Petruhin 2017, 57–59 (a bibliai Togarma az örmény Leonti Mrovelinél és a József-levélben, a „héroszok” Pseudo-Zacharias rétornál, Alangaszar ('Alán'-'Kazar'?) a Volga-vidéki népek folklórjában stb.).

³⁰ Petruhin 2000, 54. Az említett óriásról szóló hősénekek egyik epizódjában Szvjatogor nem tud felemelni egy tarisznyát, amelyben a mitikus „föld-erő” (*zemnaja tjaga*) van (a keleti szláv 'nyirkos anya-föld' szimbóluma), amit a másik hős, Mikula Szeljanyinovicssz szokott hordozni. Utóbbi a földműves ember prototípusa.

³¹ Ivanov – Toporov 2000, 434.

³² Kollautz 1982, 311–312; Szádeczky-Kardoss 1998, 215; Balogh 2005, 38–39; Balogh 2015, 289–290. Szintén irodalmi kompilációnak tartja inkább, mint folklór hagyománynak: Kibin 2017, 152–153.

³³ Györffy – Zólyomi 1996, 916. Györffy György szerint a PVL a 9. század elején a Kárpát-medencéből a kelet-európai steppére vándorolt (menekült) avarok emlékét őrizte meg, akik a Dnyeszter-vidéki dulebeket uralmuk alá vetették. Ennek az avar vándorlásnak és az avar hatalom megszűnésének az okát egy radikális klímaváltozást követő hatalmas éhínségben kereste, és szerinte ezzel magyarázható, hogy az avarok hátsó- és igavonó állatai olyan tömegben hullottak el, hogy nem volt mit a kocsik elé befogni. A 8–9. századi éghajlatváltozás igazolható, de a társadalmi következményeit nehéz pontosan rekonstruálni. Legújabb hozzászólás a témához a magyar nyelvű szakirodalomban: Szántó 2021; Grynaeus 2021.

Összességében tehát az avarokról szóló elbeszélés eredete a PVL más forrásaihoz képest nehezebben tisztázható. Amennyiben valóban az Avar Kaganátus nyugati részén élt dulebek emlékezetéből származik, az valamennyit megőrizhetett az avar–szláv kapcsolatokból, de ez is átalakított formában jelenik meg az évkönyvben. Ha egyszerűen csak toposzokból összeállított történetként értelmezzük, akkor irodalmi toposzok és esetleg folklór-hagyományok egybedolgozását láthatjuk benne. A mondanivaló pedig jól érthető: az elbizakodott, gógös és mértéktelen uralom nem örökéletű: minden elnyomó hatalom véget ér egyszer és a bukása gyakran dicstelen és végérvényes.

Az avarok elhelyezése a PVL-nek erre a helyére valószínűleg nem véletlen. Sahmatov, bár érdekesnek tartotta azt a lehetőséget is, hogy a duleb–avar történet is a nyugati szláv irodalmi hagyomány része volt, és ezért inkább a volohokról szóló passzusnál lenne a helye, mégis inkább az órosz irodalmi hagyományhoz sorolta.³⁴ Az avarok megjelenése és a szlávok (dulebek) sanyargatása párhuzamba állítható azzal a mondattal, amelyben a volohok sanyargatják a szlávokat. Az avarokról szóló történet helyének és tanulságának jobb megértéséhez érdemes a PVL évszámok nélküli, „kozmoográfiai” szakaszának egészét nézni. Ebben benne van még a poljánok kazárok általi adóztatásáról szóló rész is (lásd lentebb).

A steppe népeiről szóló részt a besenyők és a fekete ugorok vándorlása zárja. A besenyőkről szóló mondat valószínűleg a később, a 915. évnél szereplő esemény kivonata, és a Duna miatt került erre a helyre.³⁵ Az ugorok pedig ismét szerepelnek, de *fekete* jelzővel, és az évkönyvíró azt is hozzáteszi, hogy újból vonultak, de ezúttal nem a Duna, hanem Kijev mellett és nem Hérakleiosz császár, hanem Oleg fejedelem (megh. 912?) idején. A fekete ugor népnév Árpád honfoglaló magyarjait jelöli.³⁶ Az *ugorok* története még folytatódik, de már az évszámokkal keltezett részben. Az *ugorok* (magyarok, jelző nélkül), szerepelnek még a 898. év eseményeiben is. Itt arról olvashatunk, hogy Kijev mellett vonultak el, majd továbbhaladva elérték a Kárpát-medencét. Itt a szerző visszaüt a volohokra, akik az itt lakó szlávok felett uralkodtak, és azt írja, hogy az ugorok „...elűzték a volohokat, és örökölték azt a földet, és letelepedtek a szlávok közé, behódoltatván őket maguknak, és ettől kezdve nevezték azt a földet Magyaroknak.” Ezután háborúztak a bizánciakkal, morvákkal, csehekkel.³⁷ A 902. évnél az áll, hogy a bolgárok ellen háborúztak,³⁸ 934-ben és 943-ban (942-ben) pedig a bizánciakkal.³⁹

A kelet-európai szlávok történetére áttérve, az évkönyvíró kitüntetett figyelmet fordít a Kijev környéki polján törzs történetének. Korábban Kijev már András apostol útjánál is

³⁴ Šahmatov 1940, 91–92.

³⁵ Balogh 2005, 39; Balogh 2015, 290.

³⁶ A fehér és fekete ugorokról szóló mondatok nem egy összetartozó passzus részei és a közéjük helyezett avar–dulebe történet sem interpoláció: különböző szerzők tollából származnak, és aki a fekete ugorokról szóló híradást írta, ő láthatta el jelzőkkel a népneveket, nem tudva, hogy ugyanazokról és ugyanarról az eseményről van szó mindkét ugorokról szóló szövegrészben (Balogh 2005, 45; Balogh 2015, 297).

³⁷ PVL 1950, I, 21; PVL 2015, 35. Az itt szereplő *Ugorszkoje*, *Ugor-hegyek* elnevezésekről és az ugorok sátrairól: Balogh 2015, 298–302. A polovecek sátraihoz történő hasonlítás jelzi, hogy az ugorok is a steppe nomádjai közé tartoztak.

³⁸ PVL 1950, I, 23; PVL 2015, 38. Ez valójában a 893–896 közötti évekről szól, és Geórgiosz Monakhosz krónikájának folytatásából származik (PVL 2015, 38, 123. jz.).

³⁹ PVL 1950, I, 32, 33; PVL 2015, 49, 50. Szintén az előbb említett bizánci forrás fordításából (PVL 2015, 49, 165. jz.).

középpontba került, majd ezután megismerhetjük Kijev alapításának történetét. A harmadik epizód pedig a kijevi poljánok feletti kazár uralom története. Az elbeszélésben a poljánokhoz érkező kazárok kardokat kapnak adóként, amelyekhez azonban egy jóslat kapcsolódik, amit a szerző kazár „jövőbe látókkal” mond ki: a kard azt jelenti, hogy a mostani alattvalók egyszer majd uralkodni fognak a kazárok felett.⁴⁰

Az elbeszélés már régóta vonzza a kelet-európai történelemmel foglalkozó kutatók figyelmét.⁴¹ A szöveg hagyományozódásának kérdésében Sahmatov jutott fontos eredményekre. Szerinte a polján adó történetét Nyikon szerzetes dolgozta bele a krónika korai változatába (1073). Ő Tmutarakányban is járt, és ott ismerkedhetett meg a kazárok történetével és így az adózásról szóló elbeszélés kazár eredetű. A kazároktól szedett adó pedig nem kitalált, mert Rosztyiszláv tmutarakányi fejedelemnek (1064–1066) többek között a kazárok is adózhattak.⁴² Mások a történetet a polján történeti emlékezet emlékének tartják.⁴³ Újabban olyan vélemény is kialakult, hogy a történet a ruszokhoz (vagy a Rurikida fejedelmekhez) köthető, és eredeti (azaz nem a mai) formájában a 11. században került be valamelyik korai szövegváltozatba, majd az 1110-es években nyerte el mai formáját, amikor valamelyik kései szerző átdolgozta.⁴⁴

Az egyik szembetűnő érdekesség, hogy az elbeszélés legelején a poljánokat a szomszédos drevljánok sanyargatják. Nem a kazárok, hanem a szlávok közé tartozó szomszédaiak. Ez a bevezetés hasonló az avar történetre, ahol az avarok sanyargatták a dulebeket. A történetben az egyik legfontosabb részlet (tárgy) a kard. August Ludwig Schlözer felhívta a figyelmet arra, hogy a keleti szlávoknál a kard szerepeltetése adóként más forrásból nem erősíthető meg, a szlávok prémadót fizettek a kazároknak.⁴⁵ Volt olyan nézet is, amely szerint a történetben említett kardok valóban adóként, mégpedig kereskedelmi vámként

---

⁴⁰ PVL 1950, I, 16; PVL 2015, 27: „Ezeket az éveket követően, a három fivér halála után [a poljánokat] sanyargatták a drevljánok és más környékbeliek. A kazárok (kozarë) ezeken a hegyeken, az erdőkben találtak rájuk, és ezt mondták nekik: »Adózzatok nekünk!« Tanácskozás után a poljánok minden [felszálló] füst után egy-egy kardot adtak, és ezeket a kazárok elvették fejedelmükhöz és előljáróikhoz, ezt mondván nekik: »Új adót találtunk.« Azok pedig azt kérdezték tőlük: »Honnan van?« Ők így válaszoltak: »A hegyeken álló erdőkből, a Dnyeper folyó felett.« Azok pedig ismét kérdezték: »És mit adtak?« Ekkor megmutatták a kardot. És ezt mondták a kazárok előljárói: »Fejedelem, nem jó adó ez: ezt mi olyan fegyverrel szereztük, amely csak az egyik oldalán éles, vagyis szabályával, ezeknek pedig mindkét oldalán éles fegyverük van, azaz kardjuk. Eljön az idő, amikor majd ők szednek tőlünk és más népektől adót.« És beteljesedtek szavaik, minthogy nem saját akaratuk szerint beszéltek, hanem isteni sugallatra. Hiszen így történt az Egyiptom uralkodójának, a fáraónak idején is, amidőn elhozták hozzá Mózeset, és amikor a fáraó nemzetségfői ezt mondták: »Ő fogja majd megalázni Egyiptomot.« És így is történt: Mózes okozta Egyiptom pusztulását, bár előzőleg a zsidók nekik dolgoztak. Hasonlóképpen ezek is: először ők uralkodtak, később pedig rajtuk uralkodnak; és így is lett: hiszen Rusz fejedelmei uralkodnak a kazárokon mind a mai napig.»

⁴¹ A szláv/rusz–kazár kapcsolatok historiográfiájáról Eduard D. Vascsenko készített áttekintést. Három részre osztva tárgyalja a témát, a PVL szövegben forgó részletéről is terjedelmes összefoglalást ad (Vaščenko 2006).

⁴² A szöveg rekonstrukciója alapján Sahmatov a kazár adóztatás történetét a legrégebbi kijevi szövegvariáns 1073. évi átdolgozásába beszűrt résznek gondolta (Sahmatov 2002, 359–360); vö. PVL 2015, 130.

⁴³ Pl. Mel'nikova 1999, 158.

⁴⁴ Pl. Koptev 2014, 85; 119–120.

⁴⁵ Schlözer 1802, 138–144. A szlávok által fizetett „valódi” adókról: pl. Ščaveljev 2003.

kerülhettek a kazárokhoz. A 9. században a Dnyeperen hajózó rusz kereskedők valóban szállítottak kardokat is, amiket többnyire muszlimoknak adtak el.⁴⁶ A kutatók többsége azonban a kardokat szimbolikusan értelmezte. A kard a szövegben szemben áll a szablyával. A kard kétélű, a szablya egyélű, a kard az erdővidék és a ligetes steppe népeinek, a szablya a steppe nomádjainak a fegyvere. A kétélű kard a ruszok fegyvere volt. Ezzel az évkönyvíró szimbolikusan a ruszokra is utal, de nem mondja ki a nevüket, mert ekkor még nem tartozott hozzájuk Kijev. Ez utalás a jövőre, amikor majd a ruszok a kazárokkal is szembe fognak szállni. Dmitrij Lihacsov szerint a történet elsősorban „politikai” üzenetet hordoz. A poljánok kicsi, jelentéktelen törzs voltak, a szomszédaik is erősebbek voltak náluk (ez lehet lehetséges magyarázat arra, hogy miért a drevljánokkal kezdődik a történet). A kijevi poljánok azonban, igaz a ruszok, a Rurik-dinasztia segítségével, az idők folyamán egyre erősebbekké váltak és a szomszédjaikat uralmuk alá hajtották. Ezt hangsúlyozza a bibliai párhuzammal az elbeszélés végén. A kard átadását tehát szimbolikusan kell tartanunk, a szembenállást fejezi ki a „nomád” szablyával szemben.⁴⁷ Ehhez hozzá lehet még tenni a ruszok szerepét, akik végül valóban legyőzték a kazárokat.⁴⁸ Szintén az elbeszélés utólag megkonstruált voltára és jóslatszerű jellegére mutatott rá Vlagyimir Petruhin. Szerinte az sem véletlen, hogy ez az elbeszélés zárja a PVL évek nélküli, „kozmozografikus” részét.⁴⁹ Egy másik szempontú elemzés skandináv eredetre világít rá. Alekszandr Koptjev szerint a viking világban a kard átadásának szimbolikus jelentései voltak. Ebben az esetben a kazároknak adott kard arra utalhat, hogy a kijeviek vazallusnak fogják tekinteni őket. Ezt a hagyományt azonban a 11. századi évkönyvíró valószínűleg nem értette vagy nem ismerte, ezért a kardot adóként jeleníti meg a történetben. Ez azonban már átdolgozás lehet az eredetihez képest.⁵⁰ Egy másik tanulmányában Koptjev még tovább megy és a történet eredetét próbálja tisztázni. Arra a következtetésre jut, hogy a történet alapja a (Bölcs) Jaroszláv és Msztyiszláv Vlagyimirovics közötti harc lehetett (1020-as évek), amelyben az utóbbi fejedelmet kazár segéds csapatok is támogatták, és Msztyiszlávot a kazárok fejedelmének tarthaták Kijevben, mivel a kazárok egykori területére (Tmutarakány) is kiterjedt az uralma.⁵¹

Függetlenül az elbeszéléstől, más források alapján a kutatók többsége abban egyetért, hogy a keleti szláv törzsek egy ideig kazár uralom alatt voltak. Ezek közül az egyik éppen a PVL 859. évnél szereplő híradása, amelyben a kazárok a poljánoktól, szeverjánoktól és vjaticsoktól szedett prémadójáról van szó.⁵² Ennek a kazár függésnek az időtartamát és

⁴⁶ Pl. Rybakov 1948, 328; PVL 1950, II, 229. Ibn Hurdádzbih a rusz kereskedőkről: Lewicki 1956, 76, 77; Kmoskó 1997, 122.

⁴⁷ PVL 1950, II, 229–230.

⁴⁸ Pl. Gumiljev 2003, 239.

⁴⁹ Petruhin 2002, 44–45.

⁵⁰ Koptjev 2010; Koptjev 2014, 84–86. A viking fegyverek szimbolikus szerepéről Katona Csete közölt kiváló elemzést: Katona 2015; (ajándék kard: 172–175).

⁵¹ Koptjev 2014, 86–88. Foglalkozik a forráshellyel és az említett tanulmányra is hivatkozik Kiss M.: *A magyar–skandináv érintkezések kérdése a kezdetektől Könyves Kálmán uralkodásáig*. PhD-értekezés. Szeged 2021, 45. Anatolij Gyomin írói módszer szempontjából értékelte az elbeszélést. A „mit adtak?” kérdésre az adószedők nem válaszolnak semmit, hanem felmutatják a kardot, és erre mondják a kazár előkelők a jövőbe látó mondatokat. Gyomin szerint ez szándékos írói fogás, az olvasót mintegy elgondolkoztatja, felkínálva a beleértés, belegondolás, kitalálás lehetőségét (Dëmin 2005, 557).

⁵² PVL 1950, I, 18; PVL 2015, 29.

mértékét eltérően ítélték meg.⁵³ A kazárok szerepéről a 19. századi – 20. század eleji orosz-országi történetírásban kialakult egy olyan kép, amely szerint a fennhatóságuk a szláv törzsek felett nem csupán az uralkodásról szólt, hanem előnyei is voltak, például a szlávok is be tudtak kapcsolódni a transzkontinentális kereskedelembe.⁵⁴ A 20. század közepén a korábbi pozitív kazár-ábrázolást negatív kép váltotta fel, majd ezt követően árnyaltabb értékelések következtek, illetve az 1990-es évektől újra jelen van a korábbi pozitív értékelés is.⁵⁵

A poljánok kardjairól szóló elbeszéléssel zárul a PVL datálatlan része. A kazár jóslat beteljesedése már az évekkel jelzett részben található, de nem egy helyen, hanem lépésről-lépésre lehet követni a történetet. A fentebb említett 859. év után a 862. év eseményei között az is szerepel, hogy a poljánok továbbra is a kazárok adófizetői voltak.⁵⁶ A következő események már változást jeleznek: Oleg kijevi fejedelem kiterjesztette uralmát a kazároknak adózó szeverjánok és ragyimicsek fölé (a PVL szerint 884–885-ben).⁵⁷ Az évkönyvből az is kiderül, hogy Kijevben kazárok is laktak, közöttük keresztények is voltak, a ruszokkal és varégokkal együtt közös templomuk volt.⁵⁸ A 964. évnél hasonló szerepel, mint 884-ben: ezúttal a kazároknak adózó vjaticsokról értesülünk, akiknek a földjére a kijevi fejedelem, Szvjatoszláv érkezett seregével.⁵⁹ Ezt követi a kazárok elleni háború, amelyben Szvjatoszláv győzelmet arat. A jóslat itt ér el a beteljesedés közelébe: a rusz kardok felülmúlják a kazár szabályakat. Az évkönyvíró még ehhez hozzáteszi, hogy Szvjatoszláv legyőzte a jászokat (alánok) és kaszogokat (cserkeszek) is.⁶⁰ Később utóbbiakkal együtt szerepelnek a tmutarakányi kazárok. Ezt követően az évkönyv a kazárokat már úgy szerepelteti, mint akik elvesztették hatalmukat más népek felett, valamint a ruszok vazallusaiként. Ekkor fog beteljesedni véglegesen a jóslat. Előtte azonban a szerző még belehelyez a történetbe egy „tanulást”. A 986. évnél előadott vallásválasztó hitvita során a kazár zsidókkal kapcsolatban az évkönyvíró a bibliai párhuzamot alkalmazza: arra a kérdésre, hogy hol van a hazájuk, azt válaszolták, hogy Jeruzsálemben. Erre újra rákérdéznek: „Biztosan ott van?” Erre azt válaszolják, hogy az „Úr megharagudott atyáinkra, és bűneink miatt szétszórt bennünket a különböző országokba, és földünket a keresztényeknek juttatta”. A hitvitát összehívó Vlagyimir kijevi fejedelem erre azt mondja: „Ha az Isten szeretett volna benneteket és törvényeiteket, akkor nem szórt volna szét benneteket idegen földeken.”⁶¹ A mondatok ugyan az ókori zsidóságra vonatkoznak, de nem nehéz felismerni a párhuzamot a kazárok sorsával (akiknek a zsidó vallásáról tudott az évkönyv írója). A passzus párhuzamba állítható az avarokról szóló elbeszéléssel is. Ott is Isten büntetéséből hal ki a nép (a kazárok csak a hatalmukat és részben országukat veszítik el). Mindkét „megbüntetett” nép a szlávok felett uralkodott. A szerző következetesen viszi végig ezt a gondolatmenetet az évkönyvben.

⁵³ Bartha 1968, 47; Zimonyi 2005, 234–235; Prihodnjuk 2002; Komar 2005; Komar 2006; Komar 2012, 174–178; Gyóni 2017.

⁵⁴ V. O. Kljucsevszkij, további szerzőkről: Vaščenko 2006, 62–71; továbbá, régészeti összefüggésben is: Türk 2010, 266, 43. jz.

⁵⁵ Vaščenko 2006, 73–111.

⁵⁶ PVL 1950, I, 18; PVL 2015, 31.

⁵⁷ PVL 1950, I, 20; PVL 2015, 34. Valójában lehet, hogy egy bő évtizeddel később (Zimonyi 2005, 242).

⁵⁸ PVL 1950, I, 39; PVL 2015, 55.

⁵⁹ PVL 1950, I, 46–47; PVL 2015, 63.

⁶⁰ PVL 1950, I, 47; PVL 2015, 63.

⁶¹ PVL 1950, I, 60; PVL 2015, 77.

Amikor a következő alkalommal, 1023-ban találkozunk a kazárokkal, már a ruszok szövetségesei (vazallusai), konkrétan Tmutarakány fejedelme, Msztyiszláv Vlagyimirovics seregében vonulnak fel a kijevi Jaroszláv ellen.⁶² A kazárokról van még említés az 1079. és 1083. év tmutarakányi fejedelmi trónért folyó küzdelem kapcsán.⁶³ 1106-ban pedig Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093–1113) a polovecek (kumánok) ellen küldött seregének egyik vezetőjét, Ivanko Zaharicset nevezik kazárnak (kozarin).⁶⁴

Összegezve az eddigieket, néhány következtetés levonható: 1. a PVL első nagyobb, az évszámok nélküli, vagy „kozmozográfikus” részébe a szerzők belevették a kelet-európai steppe nomád népeit, a szkítáktól a besenyőkig (10. század eleje). Az összes említett nép szerepel bizánci forrásokban is, és a híradások egy része bizonyíthatóan onnan is származik. Az évkönyv szerzői egy esetben újítottak, amikor az ugor etnonímát jelzőkkel látták el (fehér és fekete). A népnevek közül hiányoznak a hunok, annak ellenére, hogy az évkönyvírók által ismert és használt forrásokban szerepelnek. Ennek oka az lehet, hogy velük kapcsolatban nem találtak semmit, ami a szláv nyelvű népek történetével kötné össze őket. A bulgároktól a besenyőkig terjedő időszak esetében van ilyen kapcsolódás. 2. A népek nagyjából valós időrendi sorrendben jelennek meg az évkönyvben, de mégsem kapunk róluk, és a kelet-európai steppéről kerek egész történeti leírást. Ez nem véletlen, az évkönyvírók célja nem ez volt, ők a szlávok (azon belül is elsősorban a Ruszban élők) és a Rusz történetét írták meg, akik több nomád néppel is kapcsolatba kerültek történetük során. Az évkönyv ezekre az eseményekre tér ki. Másrészt pedig azért sem várhatunk részletesebb történelmet, mert a történetírók célja a tanítás, tanulságok bemutatása volt, egy-egy történelmi epizód bemutatásán keresztül. Ennek megfelelően ezek a népek különböző szerepeket kapnak ebben a részben. A szkíták a régmúltat szimbolizálják, a steppe őslakóit, akikről a görög történetírók írtak. Az évkönyvben a szerepük az, hogy összekötik a steppe régmúltját a szlávok megjelenése utáni idősakkal. A Szkítia és Nagy-Szkítia országnevek pedig Kelet-Európa egészét jelentik, a népek sokaságával együtt. A bulgárokról (protobulgárok, onogundur-bulgárok) keveset tudunk meg, de ami fontos, hogy őket úgy jellemzi, hogy a szlávok „társtelepesei” lettek, azaz nem elnyomókként, hanem inkább partnerekként. Ez nem véletlen, ugyanis a dunai bulgár elit a 9. században megkeresztelkedett, és Bulgária a szláv írásbeliség egyik központjává vált. Ők tehát úgy jelennek meg, mint akik pozitív szerepet játszottak a szlávok történetében. A fehér ugorok szintén nem tartoznak a negatív szereplők közé, annak ellenére sem, hogy a dunai szlávok földjét elfoglalták („örökölték”) és elűzték az ott uralkodó „volohokat” (akik viszont negatív jellemzést kapnak). Itt meg talán a magyarság későbbi története befolyásolhatta a szerzőket az ítéletalkotásban (megkeresztelkedés, a 11. században jó viszony a Rurik-dinasztiával). A fekete ugorok szerepe szintén nem negatív, ők a sátrakkal vándorló nomádokat példázzák, akik hamarosan állandó hazára találnak, a Kijev környéki szlávokat pedig nem támadják meg. A besenyők ebben a részben éppen csak megjelennek, róluk később mesélnek különböző történeteket az évkönyvírók. Szerepeltetésük az évkönyv első részében arra szolgál, hogy „belépjenek” ők is a kelet-európai steppe népei közé. A nomádok közül a negatív szereplők az avarok és bizonyos mértékig a kazárok. Az évszámok nélküli vagy „kozmozográfiai” részben összesen négy

⁶² PVL 1950, I, 99; PVL 2015, 113.

⁶³ PVL 1950, I, 135; PVL 2015, 153.

⁶⁴ PVL 1950, I, 186; PVL 2015, 209.

népet említenek, akik szlávokra támadtak, vagy azokat sanyargatták: közülük csak kettő jött a steppéről, a másik kettő a már említett „voloh” (frank?), illetve a szlávok közé tartozó drevljánok. Az évkönyv szerzői az avarokra osztották a legrosszabb szerepet. Ennek az lehet az oka, hogy a szkítákat, szarmatákat leszámítva a többi nép még a 12. században is létezett, az avarokról viszont már nem lehetett tudni semmit, őket tényleg „kihalt” népként lehetett kezelni. Ők a mértéktelen hatalmi gög és a kegyetlen elnyomás képviselői, amiért Isten büntetését kell elszenvedniük. Példájuk egyúttal minden aktuális hatalom számára is figyelmeztetés. A kazárok ennél árnyaltabban jelennek meg, és nem is olyan kegyetlenek, mint az avarok. Rajtuk keresztül a Rusz (keleti szláv törzsek, Rurik-dinasztia) felemelkedését érzékelteti az évkönyv, lényegében azt, hogy a történelemben vannak fordulatok, akik korábban „lent” voltak, azok később „felemelkedtek”, és aki öröknek hiszi az uralmát mások felett, az téved. 3. Összességében tehát az évkönyvírók választása alapján tölt be egyik vagy másik nép ilyen vagy olyan szerepet, illetve kap pozitív vagy negatív jellemzést. Általánosságban azonban azt lehet megfigyelni, hogy ennek a résznek a nomád-ábrázolása nem igazán kedvezőtlen és nem is egyhangúan tendenciózus. Ez azonban a PVL nomád-képének csak az egyik arca. A másik ennél negatívabb: a Rusz 11–12. századi aktuális nomád ellenségei, akik igazi veszélyt jelentettek, a polovecek (kumánok) nem ebbe az előbb felvázolt képbe tartoznak. Az évkönyvírók ezt érzékeltetik is: őket elválasztják a többi nomád néptől, és már a kezdet kezdetén más kontextusból indítják a történetüket.

Bibliográfia

Források

- Čičurov 1980 = Čičurov, I. S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva.
- Istrin 1920 = Istrin, V. M.: *Knigi vremennija i obraznyja Georgija mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjano-russkom perevode.* 1. Tekst. Petrograd.
- Kmoskó 1997 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest.
- Lewicki 1956 = Lewicki, T.: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny.* I. Wrocław – Kraków.
- Matveenko – Ščëgoleva 2006 = Matveenko, V. A. – Ščëgoleva, L. I.: *Knigi vremennye i obraznye Georgija Monaha.* 1. *Interpretirovannyj tekst Troickoj rukopisi.* Moskva.
- Pertusi 1952 = Pertusi, A. (intr., text, comm.): *Constantino Porfirogenito De thematibus.* Città del Vaticano.
- PVL 1950 = *Povest’ vremennyh let. Čast’ I. Tekst i perevod:* Lihačëv, D. S. – Romanov, B. A. Red.: Adrianova-Peretc, V. P.; *Čast’ II. Stat’i i kommentarii:* Lihačëv, D. S. Moskva – Leningrad.
- PVL 2012 = *Povest’ vremennyh let.* Per.: Lihačëv, D. S. – Tvorogov, O. V.; komment.: Bobrov, A. G. – Nikolaev, S. L. – Černov, Ju. A. – Vvedenskij, A. M. – Vojtovič, L. V. Sankt-Peterburg.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford.: Ferincz I., Tanulm., jegyz.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest.

- Spitzer – Komoróczy 2003 = Spitzer, S. J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai (567-től 806-ig)*. Társ szerzők: Farkas Cs., Borsos M., Csillik É., Makk F., Olajos T. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest.

Szakirodalom

- Avenarius 1974 = Avenarius, A.: *Die Awaren in Europa*. Amsterdam.
- Avenarius 1984 = Avenarius, A.: *Slovania v severozapadnom pomedzí Avarského kaganátu (Die Slawen im nordwestlichen Grenzgebiet des Awarenreiches)*. In: *Zborník prác L'udmile Kraskovskej (k životnému jubileju)*. Red.: Habovštiak, A. et al. Bratislava. 151–158.
- Balogh 2004 = Balogh L.: *Hérakleios ugri szövetségesei. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXIX. 3–9.*
- Balogh 2005 = Balogh L.: *Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXXI. 31–46.*
- Balogh 2015 = Balogh L.: *A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában*. In: *PVL 2015. 279–302.*
- Bartha 1968 = Bartha A.: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest.
- Belova – Petruhin 2017 = Belova, O. V. – Petruhin, V. Ja.: *Velikany Evrazii: ot mifa k istorii. Ėtnografičeskoe obozrenie 2017/4. 56–64.*
- Bibikov 1996 = Bibikov, M. V.: *Vizantijskij prototip drevnejšej slavjanskoj knigi (Izbornik Svjatoslava 1073 g.)*. Moskva.
- Curta 2001 = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge.
- Danilevsky 2007 = Danilevsky, I.: *»Tale of Bygone Years«*. Discourse on Power. In: *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit: Byzanz, Okzident, Russland*. Hrsg.: Oexle, O. G. – Bojcov, A. M. Göttingen. 37–52.
- Darkó 1910 = Darkó J.: *A magyarokra vonatkozó népképek a bizánczi íróknál*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXI/6. Budapest.
- Děmin 2005 = Děmin, A. S.: *„Podrazumevatel'noe” povestvovanie v „Povesti vremennyh let.” Germenevika drevnerusskoj literatury 12. Otv. red.: Mendeleeva, D. S. Moskva. 519–579.*
- Ferincz 2015 = Ferincz I.: *A Régmúlt idők elbeszélése (Poveszty vremennyh let) mint irodalmi emlék*. In: *PVL 2015. 229–248.*
- Font 2014 = Font M.: *Kódex – szöveg – szöveg-hagyomány. Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában. Aetas 29/1. 25–40.*
- Font 2015 = Font M.: *A Poveszty vremennyh let mint történeti forrás*. In: *PVL 2015. 249–278.*
- Font 2020 = Font, M.: *Rannie slavjane v Povesti vremennyh let. Mify letopiscev i istoriografii. Slavia Antiqua LXI. 53–66.*
- Gumilëv 2003 = Gumilëv, L.: *Skazanie o hazarskoj dani (opyt kritičeskogo kommentarija letopisnogo sjužeta)*. In: *Uő: Otkrytie Hazarii*. Moskva, 221–241. (eredeti megjelenés: *Russkaja Literatura* 1974/3. 160–174.)

- Gyóni 2017 = Gyóni, G.: Kij, Askold i Dir. O rannej istorii Kieva. In: *Istoričeskaja rusistika v XXI veke. Russian Studies in History in the 21th Century*. Red.: Szvák, Gy. – Filippov, Sz. – Gyimesi, Zs. Budapest. 93–104.
- Györffy 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Györffy – Zólyomi 1996 = Györffy Gy. – Zólyomi B.: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* CIII (XLI), 1996/8. 899–918.
- Grynaeus 2021 = Grynaeus A.: Az avar kori tölgyfák évgyűrűinek valloásai. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Demeter G. – Kern Z. – Pinke Zs. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L. Budapest. 175–182.
- Haburgaev 1979 = Haburgaev, G. A.: *Ètnonimija „Povesti vremennyh let” v svjazi s zadačami rekonstrukcii vostočnoslavjanskogo glottogeneza*. Moskva.
- Iglói 1986 = Iglói, E.: *Istorija drevnej ruszkoj literatury XI–XVII vv. – A régi orosz irodalom története (XI–XVII. sz.)*. Budapest.
- Iglói 1988 = Iglói E.: *Az orosz irodalmi múlt*. Budapest.
- Ivanov – Toporov 2000 = Ivanov, V. V. – Toporov, V. N.: O drevnih slavjanskih ètnonimah (osnovnye problemy i perspektivy). In: *Iz istorii ruszkoj kul'tury. I. Drevnjaja Rus'*. Sost.: Košelev, A. – Petruhin, V. Ja. Moskva. 413–440.
- Katona 2015 = Katona Cs.: „Haszontalan” tárgyak? A Királyi Adományok szerepe a Laxdæla sagában. In: *Juvenilia VI. Debreceni Bölcsész Diákkörösök antológiája*. szerk.: Dobi E. Debrecen. 169–192.
- Kibin 2017 = Kibin, A. S.: Duleby i obri (avary) Povesti vremennyh let. *Peterburgskij istoričeskij žurnal (Saint-Petersburg Historical Journal)* 2017/3. 141–161.
- Klima 1993 = Klima L.: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2. 115–126.
- Kollautz 1982 = Kollautz, A.: Nestors Quelle über die Unterdrückung der Duleben durch die Obri (Awaren). *Die Welt der Slaven* 27. 307–320.
- Komar 2005 = Komar, A. V.: Istoričeskije predposylki vznikovenija legendy o poljanskoj dani hazaram po arheologičeskim dannym. In: *Hazary. Evrei i slavjane 16*. Red.: Petruhin, V. – Moszkovič, V. – Fedorčuk, A. – Kulik, A. – Šapira, D. Moskva – Ierusalim. 207–218.
- Komar 2006 = Komar, A. V.: Pogrebenija kočevnika nač. VIII v. u sela Žuravliha v Srednem Podneprov'je. In: *Stepi Evropy v èpohu srednevekov'ja. 5. Hazarskoe vremja*. Gl. red.: Evglevskij, A. V. Doneck. 403–412.
- Komar 2012 = Komar, A. V.: Poljane i severjane. *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy (2010 god)*. Otv. red.: Mel'nikova, E. A. Moskva. 128–191.
- Koptev 2010 = Koptev, A.: The Story of 'Khazar Tribute' A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle. *Scando-Slavica* 56. 189–212.
- Koptev 2014 = Koptev, A.: A 'Khazar Prince' at the Walls of Medieval Kiev. The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator* 15/2. 84–120.
- Kunstmann 1984 = Kunstmann, H.: Nestors *Dulēbi* und die *Glopeani* des Geographus Barvarus. *Die Welt der Slaven* 29. 44–61.
- László 1978 = László Gy.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest.

- Lihačëv 1947 = Lihačëv, D. S.: *Russkie letopisi i ih kul'turno-istoričeskoe značenie*. Moskva – Leningrad.
- Lihačëv 1987 = Lihačëv, D. S.: Velikoe nasledie. Klassičeskie proizvedenija literatury Drevnej Rusi. In: Uő.: *Izbrannye trudy v trëh tomah* 2. Leningrad. 3–342.
- Makai 2008 = Makai J.: A Kijevi Rusz eredeti kódexei. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*. Sectio Historiae XXXV. 37–51.
- Marquart 1903 = Marquart, J.: *Ostasiatische und osteuropäische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig.
- Mel'nikova 1999 = Mel'nikova, E. A.: Ustnaja tradicija v Povesti vremennyh let: k voprosu o tipah ustnyh predanij. In: *Vostočnaja Evropa v istoričeskoj retrospektive. K 80-letiju V. T. Pašuto*. Red.: Džakson, T. N. – Mel'nikova, E. A. Moskva. 153–165. [Ez a tétel hiányzik a 2015-ben megjelent magyar PVL-ből; a 27. oldalon a 75. jegyzetben a „Melnyikova 1999–2010” hivatkozás helyett]
- Menges 1979 = Menges, K-G.: *Vostočnye èlementy v „Slove o polku Igoreve”*. Leningrad.
- Moravcsik 1930 = Moravcsik Gy.: *Az onogurok történetéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. Budapest.
- Nazarenko 1993 = Nazarenko, A. V.: *Nemeckie latinojazyčnye istočniki IX–XI vekov. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Nikolov 2003 = Nikolov, A.: An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text of the End of the 11th – Early 12th Century. *Scripta et e-Scripta* 1. 99–119.
- Petruhin 2000 = Petruhin, V. Ja.: Drevnjaja Rus'. Narod, knjaz'ja, religija. In: *Iz istorii russkoj kul'tury I. Drevnjaja Rus'*. Sost.: Košev, A. – Petruhin, V. Ja. Moskva. 13–410. [Ez a tétel kimaradt a 2015-ben kiadott magyar nyelvű PVL-kötet irodalomjegyzékéből; a 25. oldalon található 66. lábjegyzet hivatkozásához tartozik!]
- Petruhin 2002 = Petruhin, V. Ja.: Skazanie o hazarskoj dani v kontekste letopisnoj istorii. In: *Drevnetjurkskij mir: istorija i tradicii*. Otv. red.: Zagidullin, I. K. Kazan'. 43–52.
- Prihodnjuk 2002 = Prihodnjuk, O. M.: U istokov hazaro-slavjanskih otnošenij. In: *Hazary. Vtoroj meždunarodnyj kollokvium. Tezisy dokladov*. Moskva. 84–86.
- Rybakov 1948 = Rybakov, B. A.: Torgovlja i torgovye puti. In: *Istorija kul'tury Drevnej Rusi. Domongol'skij period. I. Material'naja kul'tura*. Red.: Voronin, N. N. – Karger, M. K. – Tihanova, M. A. Moskva – Leningrad. 315–369.
- Šahmatov 1940 = Šahmatov, A. A.: Povest' vremennyh let i eë istočniki. *Trudy Otdela drevne-russkoj literatury Instituta literatury AN SSSR* 4. Leningrad.
- Šahmatov 2002 = Šahmatov, A. A.: *Istorija russkogo letopisanija*. Tom. I. kniga 1. Red.: Ziborov, V. K. – Jakovlev, V. V. Sankt-Peterburg.
- Šahmatov 2003 = Šahmatov, A. A.: *Istorija russkogo letopisanija*. Tom I. kniga 2. Red.: Ziborov, V. K. – Jakovlev, V. V. Sankt-Peterburg.
- Senga 1974 = Senga, T.: Some Problems of Magyar-East Slavic Relations in the Ninth Century. *Uralica. Journal of the Uralic Society of Japan* 2. 37–59.
- Ščavelëv 2003 = Ščavelëv, S. P.: Slavjanskaja dan' Hazarii: novye materialy k interpretacii. *Voprosy Istorii* 2003/10. 141–146.
- Schlözer 1802 = Schlözer, A. L.: Nestor. *Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache*. II. Göttingen.

- Szántó 2017 = Szántó R.: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXIX. 149–178.
- Szántó 2021 = Szántó R.: Időjárási anomáliák és társadalmi következményeik Közép-Európában és a Kárpát-medencében a 9. században. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig a történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Demeter G. – Kern Z. – Pinke Zs. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L. Budapest. 161–174.
- Szőke 1994 = Szőke B. M.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia*. I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – R. Lendvai A. Nagykanizsa. 145–214.
- Szőke 2002 = Szőke B. M.: Avar kori központok a határ mentén. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus*. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg. 65–87.
- Tóth 1997 = Tóth S. L.: A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk.: Rokay P. et al. Novi Sad. 81–94.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (a magyarság a 9–10. században)*. Szeged.
- Türk 2010 = Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009, június 4–5.) előadásai*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged. 261–306.
- Vaščenko 2006 = Vaščenko, È. D.: „Hazarskaja problema” v otečestvennoj istoriografii XVIII–XX vv. Sankt-Peterburg.
- Váczy 1974 = Váczy P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 107. 1041–1061.
- Vodolazkin 2000 = Vodolazkin, E. G.: *Vsemirnaja istorija v literature Drevnej Rusi (na materiale hronografičeskogo i palejnogo povestvovanija 11–15 vekov)*. München.
- Vojtovyč 2011 = Vojtovyč, L.: *Halic'ko-volyns'ki etjudy*. Bila Cerkva.
- Wołoszyn et al. 2016 = Wołoszyn, M. – Florkiewicz, I. – Dzieńkowski, T. – Sadowski, S. – M. Nosek, E. – Stepiński, J.: Cherven Before Cherven Towns. Some Remarks on the History of the Cherven Towns Area (Eastern Poland) Until the End of the 10th Century. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of his 70th Birthday*. Red.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest. 689–716.
- Zástěrová 1964 = Zástěrová, B.: Zu den Quellen zur Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jahrhundert. In: *Byzantinische Beiträge*. Hrsg.: Irmischer, J. Berlin. 231–239.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest.
- Žih 2015 = Žih, M. I.: Duleby i avary v Povesti vremennyh let: slavjanskij epos ili knižnaja konstrukcija? *Istoričeskij format* 2015/3. 52–71.